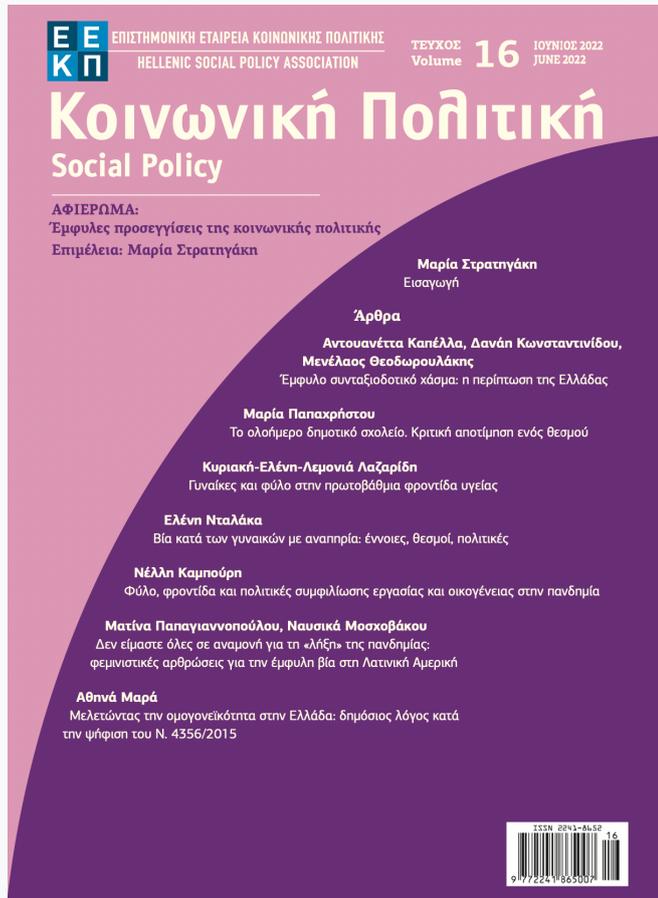

Κοινωνική Πολιτική

Τόμ. 16 (2022)

Βία κατά των γυναικών με αναπηρία: έννοιες, θεσμοί, πολιτικές

Ελένη Νταλάκα

Copyright © 2022, Ελένη Νταλάκα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Νταλάκα Ε. (2022). Βία κατά των γυναικών με αναπηρία: έννοιες, θεσμοί, πολιτικές. *Κοινωνική Πολιτική*, 16, 59–75. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ee kp/article/view/30611>

Κοινωνική Πολιτική

Social Policy

ΑΦΙΕΡΩΜΑ:

Έμφυλες προσεγγίσεις της κοινωνικής πολιτικής

Επιμέλεια: Μαρία Στρατηγάκη

Μαρία Στρατηγάκη

Εισαγωγή

Άρθρα

**Αντουανέττα Καπέλλα, Δανάη Κωνσταντινίδου,
Μενέλαος Θεοδωρουλάκης**

Έμφυλο συνταξιοδοτικό χάσμα: η περίπτωση της Ελλάδας

Μαρία Παπαχρήστου

Το ολόημερο δημοτικό σχολείο. Κριτική αποτίμηση ενός θεσμού

Κυριακή-Ελένη-Λεμονιά Λαζαρίδη

Γυναίκες και φύλο στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας

Ελένη Νταλάκα

Βία κατά των γυναικών με αναπηρία: έννοιες, θεσμοί, πολιτικές

Νέλλη Καμπούρη

Φύλο, φροντίδα και πολιτικές συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας στην πανδημία

Ματίνα Παπαγιαννοπούλου, Ναυσικά Μοσχοβάκου

Δεν είμαστε όλες σε αναμονή για τη «λήξη» της πανδημίας:
φεμινιστικές αρθρώσεις για την έμφυλη βία στη Λατινική Αμερική

Αθηνά Μαρά

Μελετώντας την ομογονεϊκότητα στην Ελλάδα: δημόσιος λόγος κατά
την ψήφιση του Ν. 4356/2015

Βία κατά των γυναικών με αναπηρία: έννοιες, θεσμοί, πολιτικές

Ελένη Νταλάκα

Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αποσκοπεί στο να παράσχει μία εισαγωγική θεώρηση στο ζήτημα της έμφυλης βίας κατά των γυναικών με αναπηρία, αναδεικνύοντας τη σημαντικότητά του. Ξεκινώντας από την εννοιολογική πλαισίωση του θέματος, αναλύει τους παράγοντες κινδύνου και παρουσιάζει μια γενική εικόνα του φαινομένου αλλά και διαθέσιμα στοιχεία για την Ελλάδα. Παράλληλα επιχειρεί την προσέγγιση βασικών κειμένων του διεθνούς δικαίου, αλλά και της σχετικής ελληνικής νομοθεσίας υπό το πρίσμα της θεώρησης της έμφυλης βίας κατά των γυναικών ως μορφής πολλαπλής διάκρισης, ενώ εξετάζονται τα πρόσφατα εθνικά σχέδια δράσης για την ισότητα των φύλων. Το άρθρο καταλήγει σε μια δέσμη προτάσεων για την ολοκληρωμένη αντιμετώπιση του φαινομένου.

Λέξεις κλειδιά: έμφυλη βία, γυναίκες με αναπηρία, πολλαπλές διακρίσεις, παράγοντες κινδύνου, θεσμικό πλαίσιο

Abstract

This article aims to provide an introduction to gender-based violence against women with disabilities and to highlight its importance. It presents the conceptual framework of the issue, analyses risk factors, and gives an overview of the situation in general and specifically in Greece. It also attempts to approach the main instruments of international law, as well as relevant Greek laws and recent national action plans for gender equality, considering violence against women with disabilities as a form of multiple discrimination. It concludes with proposals leading to integrated interventions aimed at eliminating violence against women with disabilities.

Keywords: gender-based violence, women with disabilities, multiple discrimination, risk factors, institutional framework

1. Εισαγωγή

Η βία κατά των γυναικών, μορφή παραβίασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου,¹ έχει αναδειχθεί, σε διεθνές και εθνικό επίπεδο, ως ένα από τα κεντρικά ζητήματα στο πεδίο της ισότητας των φύλων, καθώς έχει αναγνωριστεί η βαρύτητα των συνεπειών του όχι μόνο για τις ίδιες τις γυναίκες αλλά και για την κοινωνία και την οικονομία ευρύτερα (Council of Europe, 2018). Η κύρωση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης από τριάντα τέσσερα κράτη μέχρι σήμερα συνιστά έμπρακτη αναγνώριση της συνειδητοποίησης αυτής και θέτει τις βάσεις για μια πολύπλευρη, ολοκληρωμένη αντιμετώπιση του προβλήματος. Παρά τα σημαντικά βήματα που διαπιστώνονται, ωστόσο, ως προς την ανάπτυξη πολιτικών και πρακτικών για την πρόληψη και αντιμετώπιση της έμφυλης βίας, κάποιες πτυχές του ζητήματος εξακολουθούν να παραμένουν –αν και όχι πλέον «τυφλά»– σκοτεινά σημεία. Μολονότι οι γυναίκες με αναπηρία αποτελούν δίδουλο ευκαταφρόνητο ποσοστό του γενικού πληθυσμού,² το οποίο βαίνει αυξανόμενο,³ η βία σε βάρος τους συνιστά ένα από αυτά.

2. Εννοιολογικό πλαίσιο

«Βία κατά των γυναικών με αναπηρία» διακρίνονται τρεις βασικές έννοιες, ο προσδιορισμός και η αλληλεπίδραση των οποίων θέτει το πλαίσιο για την προσέγγιση του ζητήματος.

Η βία κατά των γυναικών ορίζεται στο άρθρο 3 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης (2011) ως:

παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και μορφή διάκρισης κατά των γυναικών που συμπεριλαμβάνει όλες τις πράξεις έμφυλης βίας που έχουν –ή ενδέχεται να έχουν– ως αποτέλεσμα φυσική, σεξουαλική, ψυχολογική ή οικονομική βλάβη ή οδύνη για τις γυναίκες συμπεριλαμβανομένων των απειλών για τέτοιες πράξεις, του εξαναγκασμού ή της αυθαίρετης στέρησης της ελευθερίας, είτε συμβαίνουν στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό βίο.

Το Γραφείο του Υπατού Αρμοστή του ΟΗΕ για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (OHCHR) υιοθετεί έναν λεπτομερή ορισμό για τη βία κατά των γυναικών και κοριτσιών με αναπηρία, ο οποίος περιλαμβάνει τη «βία που ασκείται με σωματική δύναμη, νομικό καταναγκασμό, εκφοβισμό, ψυχολογική χειραγώγηση, εξαπάτηση και παραπληροφόρηση και στην οποία η απουσία ελεύθερης και μετά από ενημέρωση συναίνεσης αποτελεί βασική αναλυτική συνιστώσα».⁴ Η εξειδικευμένη αναφορά στα μέσα επιβολής της βίας και η υπογράμμιση της σημασίας της έννοιας της συναίνε-

1. CEDAW (1992). General recommendation No. 19: Violence against women, para. 7.

2. Σύμφωνα με την αναφορά World Report on Disability που εκπονήθηκε το 2011 από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας και την Παγκόσμια Τράπεζα, οι γυναίκες με αναπηρία συνιστούν το 19,2% του συνολικού πληθυσμού. Επίσης, αποτελούν το 27% του πληθυσμού της Ευρώπης των 27 και το 25,7% του πληθυσμού της Ελλάδας, σύμφωνα με στοιχεία που συλλέχτηκαν το 2018 στο πλαίσιο της έρευνας EU-SILC (European Disability Expertise, 2020).

3. Η θετική συνάφεια ανάμεσα στην ύπαρξη αναπηρίας και στην ηλικία σε συνδυασμό με την παρατηρούμενη δημογραφική γήρανση και το υψηλότερο προσδόκιμο ζωής των γυναικών επιτρέπουν την εκτίμηση ότι το ποσοστό των γυναικών με αναπηρία στο σύνολο του πληθυσμού θα γίνεται υψηλότερο με την πάροδο του χρόνου.

4. OHCHR (2012). *Thematic study on the issue of violence against women and girls with disability - A/HRC/20/5*, p. 3.

σης είναι αποκαλυπτική των κυριαρχουσών στάσεων απέναντι στα άτομα με αναπηρία, οι οποίες συμβάλλουν στη διαμόρφωση του πεδίου της έμφυλης βίας σε βάρος τους.

Η νοσηματοδότηση της αναπηρίας συνιστά μια ακόμη εννοιολογική πρόκληση. Η *Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία* (2006) αναφέρει ότι «τα άτομα με αναπηρίες περιλαμβάνουν εκείνα που έχουν μακροχρόνιες σωματικές, διανοητικές, πνευματικές ή αισθητηριακές βλάβες, οι οποίες, σε αλληλεπίδραση με διάφορα εμπόδια, δύνανται να παρεμποδίσουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην κοινωνία σε ίση βάση με τους άλλους».⁵ Ο ορισμός αυτός έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς εκφράζει το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας, αμφισβητώντας τη θεώρησή της ως προσωπικού ελλείμματος του ατόμου και υπογραμμίζοντας τον ρόλο του περιβάλλοντος (φυσικού, κοινωνικού, πολιτιστικού, οικονομικού) στη δημιουργία της αναπηρίας. Όπως το φύλο, έτσι και η αναπηρία «ξεκινά» από κάποια βιολογικά γνωρίσματα, συνιστά όμως κοινωνική κατασκευή και έχει πολιτικό χαρακτήρα.

Οι γυναίκες με αναπηρία βρίσκονται στο σημείο τομής αυτών των δύο αξόνων, υπόκεινται λοιπόν εξ ορισμού σε διττό πεδίο διακρίσεων: ως γυναίκες και ως άτομα με αναπηρία. Δεδομένου μάλιστα ότι τόσο το φύλο όσο και η αναπηρία συνιστούν οριζόντια θέματα (cross-cutting issues), οι γυναίκες με αναπηρία αντιμετωπίζουν *πολλαπλές διακρίσεις* σε διαφορετικούς τομείς (π.χ. πρόσβαση στην εκπαίδευση, πρόσβαση στις οικονομικές ευκαιρίες, πρόσβαση στις κοινωνικές συναλλαγές κ.ο.κ.). Επιπρόσθετα, αποτελούν κάθε άλλο παρά μια ομοιογενή ομάδα, καθώς πέρα από τον τύπο και τον βαθμό της αναπηρίας δύνανται να διαφοροποιούνται μέσω της αλληλεπίδρασης πολλαπλών λόγων διάκρισης (π.χ. εθνική ή εθνοτική καταγωγή, θρησκεία, οικονομική κατάσταση, σεξουαλικός προσανατολισμός). Η κατανόηση της εμπειρίας των γυναικών με αναπηρία προϋποθέτει την αναγνώριση αυτής της διαθεματικότητας και της επίδρασής της στα προσωπικά βιώματα και στην κοινωνική πραγματικότητα κάθε γυναίκας.

3. Παράγοντες που επηρεάζουν την άσκηση βίας κατά των γυναικών με αναπηρία

Ούσες δυνητικά υποκείμενες σε πολλαπλές διακρίσεις, οι γυναίκες με αναπηρία έχουν αυξημένες πιθανότητες να βιώσουν έμφυλη βία και να αντιμετωπίσουν μεγαλύτερες δυσκολίες στην προσπάθειά τους να ξεφύγουν από αυτή. Πλήθος διαφορετικών παραγόντων συμβάλλουν στη διαμόρφωση αυτής της κατάστασης, χωρίς αυτό επ' ουδενί τρόπο να αίρει τη σύνδεση της βίας κατά των γυναικών με τη διατήρηση της έμφυλης κοινωνικής ιεραρχίας και την επικράτηση της πατριαρχικής ιδεολογίας (Στρατηγάκη, 2007· Brownride, 2006).

Τα *στερεότυπα* συνιστούν μία παράμετρο που ενισχύει τη βία κατά των γυναικών με αναπηρία, με πολλούς τρόπους. Πέραν των στερεοτυπικών αντιλήψεων που συνδέουν την αναπηρία με την παθητικότητα, την ανηλικιότητα κ.ο.κ., οι γυναίκες με αναπηρία ειδικότερα θεωρούνται συχνά ως ασεξουαλικές, ασύμβατες με τυπικούς γυναικείους ρόλους (π.χ. σύντροφος, μητέρα) ή αντίθετα (κυρίως οι γυναίκες με πνευματική αναπηρία) ως υπερσεξουαλικές με άστατη ερωτική συμπερι-

5. Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (2006). *Σύμβαση του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία και προαιρετικό πρωτόκολλο*, μτφ. Π. Νάσκου-Περράκη, Κ. Χαϊνογλου και Σ. Κατσούλης, άρθρο 1.

φορά (Chenoweth, 1997 στο Mays, 2006· Begum, 1992 στο Shan, Tsitsou and Woodin, 2016). Στη βάση αυτού του δίπολου βρίσκεται η αντιμετώπιση του σώματος των γυναικών με αναπηρία ως αντικείμενο το οποίο μπορεί να ελεγχθεί από τρίτους, θεώρηση που ενθαρρύνει την άσκηση σεξουαλικής βίας. Οι ίδιες οι γυναίκες με αναπηρία εξάλλου δεν είναι απρόσβλητες από την επίδραση των στερεοτύπων. Η εσωτερική τους δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για τη *δημιουργία αρνητικής εικόνας του εαυτού και χαμηλής αυτοεκτίμησης*, παράγοντα υψηλού κινδύνου για την αποδοχή ενδοοικογενειακής και άλλων μορφών βίας (UN, 2012). Η αίσθηση ότι δεν αξίζουν και δεν μπορούν να πετύχουν κάτι καλύτερο μπορεί να παρακινήσει τις γυναίκες με αναπηρία να παραμείνουν σε μια κακοποιητική σχέση (Ballan and Burke Freyer, 2012). Η *έλλειψη σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης*, επίσης, απότοκος της μη αναγνώρισης της σεξουαλικότητάς τους, μπορεί να οδηγήσει στο ίδιο αποτέλεσμα καθώς τους στερεί τη δυνατότητα να συνειδητοποιήσουν τον ανάρμοστο ή κακοποιητικό χαρακτήρα μιας συμπεριφοράς (Womendez and Schneiderman, 1991).

Το ενδεχόμενο ο/η κακοποιητής/-ήτρια να ασκεί παράλληλα και τον ρόλο του/της φρονιστή/-ίστριας συνιστά αποφασιστικό παράγοντα για την ανάπτυξη και την αποδοχή της βίας (Combrinck, 2017). Η συναισθηματική, φυσική ή οικονομική *εξάρτηση* των γυναικών με αναπηρία από τα άτομα που ασκούν βία εναντίον τους είναι αναμενόμενο να τις αποθαρρύνει από την καταγγελία, φοβούμενες ότι έτσι θα θέσουν σε κίνδυνο την κάλυψη ακόμη και των βασικών τους αναγκών, φέρνοντάς τις αντιμετώπιες με το πρόβλημα της επιβίωσης ή του εγκλεισμού τους σε ίδρυμα. Η εξάρτηση από τον δράστη δεν παρατηρείται ασφαλώς μόνο στις γυναίκες με αναπηρία μα και σε άλλες περιπτώσεις έμφυλης βίας, ιδίως όταν οι γυναίκες έχουν περιορισμένες κοινωνικές και οικονομικές επιλογές. Οι γυναίκες με αναπηρία, ωστόσο, διαχρονικά έχουν υψηλότερα ποσοστά *ανεργίας* και απασχολούνται σε εργασίες με χαμηλότερες απολαβές και κύρος (EDE, 2020· European Parliament, 2018· Beleza, 2003), γεγονός που αυξάνει τις πιθανότητες να βρεθούν σε θέση εξάρτησης. Για τις μητέρες δε με αναπηρία προστίθεται η παράμετρος της *απειλής της απώλειας των γονικών τους δικαιωμάτων*.

Η *απομόνωση*, χωρική και κοινωνική, αποτελεί έναν ακόμη παράγοντα κινδύνου (Plummer and Findley, 2012), δημιουργώντας αίσθημα ασφάλειας στους δράστες και δυσχεραίνοντας τη διαφυγή των γυναικών με αναπηρία από το περιβάλλον βίας. Η *προσβασιμότητα* των δράσεων ενημέρωσης, των νομικών διαδικασιών, των υποστηρικτικών υπηρεσιών έχει θεμελιώδη σημασία τόσο για την πρόληψη της έμφυλης βίας κατά των γυναικών με αναπηρία όσο και για την προστασία και στήριξη των θυμάτων. Δεν είναι σπάνιο οι πληροφορίες για το πώς μπορεί να ενεργήσει μία γυναίκα θύμα βίας να μη φτάνουν στις γυναίκες με αναπηρία ή οι ίδιες να μην μπορούν να φτάσουν στις αρμόδιες υπηρεσίες (αστυνομικές, δικαστικές, υγείας κ.ο.κ.), ώστε να καταγγείλουν την κακοποίηση που υφίστανται και να δεχτούν την κατάλληλη υποστήριξη, καθώς δεν έχουν αρθεί πρακτικά εμπόδια στην επικοινωνία, στη μεταφορά ή στην κίνηση στον χώρο. Ακόμη όμως κι όταν το κατορθώσουν, μπορεί να βρεθούν αντιμετώπιες με τη *δυσπιστία/αμφισβήτησή τους* ή την αδυναμία κατάλληλης ανταπόκρισης των επαγγελματιών, οι οποίοι/-ες δεν γνωρίζουν πώς να διαχειριστούν περιστατικά βίας κατά γυναικών με αναπηρία (UN, 2012).

4. Χαρτογράφηση της έμφυλης βίας κατά των γυναικών με αναπηρία

Η ύπαρξη των προαναφερθέντων παραγόντων κινδύνου οδηγεί στην υπόθεση ότι υπάρχουν ποσοτικές και ποιοτικές διαφοροποιήσεις στη βία κατά των γυναικών με αναπηρία. Η χαρτογράφηση του πεδίου αυτού ωστόσο παρουσιάζει δυσκολίες. Η πρώτη αφορά το γεγονός ότι στο μεγαλύτερο μέρος των δεδομένων που συλλέγονται για την έμφυλη βία η αναπηρία δεν περιλαμβάνεται ως ανεξάρτητη μεταβλητή.⁶ Επίσης, ακόμη και σε έρευνες που αφορούν τη βία κατά των γυναικών με αναπηρία –ιδίως όταν προσεγγίζουν το φαινόμενο σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό– συχνά δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στα είδη και τον βαθμό της αναπηρίας, ενώ ενδέχεται να μη συμπεριλαμβάνονται ειδικότερες μορφές βίας που απευθύνονται στα άτομα με αναπηρία (OHCHR, 2012· Breiding and Armour, 2015).

Παρά τους όποιους μεθοδολογικούς περιορισμούς, πληθώρα στοιχείων υποδεικνύουν ότι οι γυναίκες με αναπηρία καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους υπόκεινται σε έμφυλη βία περισσότερο από τις γυναίκες χωρίς αναπηρία (Breiding and Armour, 2015· Shan, Tsitsou and Woodin, 2016). Σύμφωνα με αναφορές που έχουν συνταχθεί στο πλαίσιο των εργασιών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, περίπου το 80% των γυναικών με αναπηρία είναι θύματα βίας κι έχουν τετραπλάσιες πιθανότητες να υποστούν σεξουαλική βία, ενώ το 80% εκείνων που διαβιούν σε ιδρύματα είναι εκτεθειμένες στη βία (European Parliament, 2004). Πλέον πρόσφατη έκθεση αναφέρει ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια με αναπηρία έχουν μιάμιση έως δέκα φορές περισσότερες πιθανότητες να υπάρξουν θύματα βίας και ειδικότερα ενδοοικογενειακής βίας και σεξουαλικής εκμετάλλευσης (European Parliament, 2013). Η πανευρωπαϊκή έρευνα για τη βία κατά των γυναικών (FRA, 2014) επιβεβαιώνει τις αναφορές αυτές, καθώς τα ποσοστά όλων των μορφών βίας εμφανίζονται υψηλότερα για τις γυναίκες με προβλήματα υγείας/αναπηρία σε σχέση με τα αντίστοιχα για εκείνες που δεν αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα. Όπως αποτυπώνεται στον Πίνακα 1, με εξαίρεση τη σεξουαλική παρενόχληση και την παρακολούθηση, η διαφορά υπερβαίνει τις δέκα ποσοστιαίες μονάδες.

6. Όπως διαπιστώνεται από την επισκόπηση των αγγλόφωνων αναφορών που υποβλήθηκαν στο GREVIO από τα κράτη που έχουν κυρώσει τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, αξιοποιούνται διαφορετικές πηγές άντλησης στατιστικών στοιχείων για τη βία κατά των γυναικών (αρχεία της αστυνομίας, δικαστικά αρχεία, στοιχεία από τις δομές υποστήριξης των γυναικών-θύματων βίας, στοιχεία από τις υπηρεσίες υγείας και τις κοινωνικές υπηρεσίες κ.ο.κ.). Η Γερμανία αποτελεί το μόνο κράτος που αναφέρει την αναπηρία μεταξύ των καταγεγραμμένων χαρακτηριστικών του θύματος στα στατιστικά της αστυνομίας (Police Crime Statistics), ενώ η Γεωργία σχεδιάζει τη συμπερίληψη της αναπηρίας στα στοιχεία που θα περιλαμβάνουν οι κάρτες δεδομένων για τις γυναίκες θύματα εγκληματικών ενεργειών. Η ύπαρξη αναπηρίας καταγράφεται συχνότερα στα στοιχεία που συλλέγονται για τις ωφελούμενες υποστηρικτικών υπηρεσιών ή υπηρεσιών υγείας (Βοσνία Ερζεγοβίνη, Ισλανδία, Νορβηγία, Πολωνία, Σλοβενία, Σερβία κ.ά.), όχι όμως απαραίτητα του συνόλου των υπηρεσιών.

Πίνακας 1. Μορφές βίας ανάλογα με την εκτίμηση των γυναικών ως προς την κατάσταση της υγείας τους και την ύπαρξη αναπηρίας (%)

	Χωρίς αναπηρία, πρόβλημα υγείας ή περιορισμό στις καθημερινές δραστηριότητες	Με κάποια μορφή αναπηρίας, προβλήματος υγείας ή περιορισμού στις καθημερινές δραστηριότητες
Οποιαδήποτε μορφή φυσικής ή σεξουαλικής βίας ασκούμενης από οποιονδήποτε σύντροφο (τωρινό ή προηγούμενο) μετά την ηλικία των 15 ετών	19	34
Ψυχολογική βία ασκούμενη από οποιονδήποτε σύντροφο (τωρινό ή προηγούμενο) μετά την ηλικία των 15 ετών	41	54
Οποιαδήποτε μορφή φυσικής ή σεξουαλικής βίας μη ασκούμενης από σύντροφο μετά την ηλικία των 15 ετών	20	31
Σεξουαλική παρενόχληση υφιστάμενη μετά την ηλικία των 15 ετών	54	61
Παρακολούθηση υφιστάμενη μετά την ηλικία των 15 ετών	17	26
Οποιαδήποτε μορφή φυσικής, σεξουαλικής ή ψυχολογικής βίας υφιστάμενης πριν την ηλικία των 15 ετών	33	46

Πηγή: Ευρωπαϊκό Γραφείο Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: Βάση δεδομένων της έρευνας για τη βία κατά των γυναικών, 2012.

Η βία κατά των γυναικών με αναπηρία μπορεί να είναι *ενεργή ή παθητική* (IES, 1998), *διαπροσωπική, θεσμική ή δομική* (CRPD, 2016). Λόγω των αυξημένων αναγκών τους για ιατρική ή/και προσωπική φροντίδα οι γυναίκες με αναπηρία βρίσκονται εκτεθειμένες σε *πολλαπλάσιους/-ες δυνητικούς/-ές κακοποιητές/-ήτριες* (σύντροφοι, μέλη της οικογένειας, προσωπικοί/-ές βοηθοί, επαγγελματίες υγείας) (Plummer and Findley, 2012). Οι ιδιαίτερες συνθήκες που αντιμετωπίζουν μπορεί να απαιτήσουν την επανανοηματοδότηση «παραδοσιακών» μορφών βίας. Πώς ορίζεται, για παράδειγμα, η ενδοοικογενειακή βία για τις γυναίκες που διαβιούν σε ιδρύματα;

Πέραν των «τυπικών» μορφών βίας, οι γυναίκες με αναπηρία βρίσκονται εκτεθειμένες σε *βία άμεσα συνδεδεμένη με την αναπηρία τους*. Σε αυτές περιλαμβάνονται πράξεις όπως: στέρνηση της φαρμακευτικής αγωγής ή/και των βοηθημάτων (π.χ. αμαξίδιο, μπαστούνι, ακουστικά), στέρνηση του δικαιώματος στην ελεύθερη μετά από ενημέρωση συναίνεση, άρνηση να τους παρέχουν βοήθεια σε δραστηριότητες της καθημερινότητας (π.χ. προσωπική υγιεινή, ντύσιμο), στέρνηση φαγητού και νερού ή απειλή στέρνησης, παρεμπόδιση της επικοινωνίας τους με το φιλικό ή οικογενειακό περιβάλλον, υπομιμητική συμπεριφορά στοχευμένη στην αναπηρία, ψυχολογική χειραγώγηση, παραπληροφόρηση (CRPD, 2016· Nixon, 2009). Πέραν αυτού οι γυναίκες με αναπηρία αντιμετωπίζουν αυξημένο κίνδυνο να υπάρξουν αντικείμενο σωματεμπορίας, είτε για να οδηγηθούν στην πορνεία είτε στην επαιτεία, να χρησιμοποιηθούν –σε ορισμένες κουλτούρες– ως «μέσο» θεραπείας ασθενειών ή και να πέσουν θύματα «δολοφονιών ελέους» (“mercy killings”) (UN, 2012).

Μορφές βίας που απαντώνται σαφώς και σε βάρος των γυναικών που ανήκουν στον γενικό πληθυσμό αλλά πλήττουν δυσανάλογα τις γυναίκες με αναπηρία είναι οι σχετιζόμενες με το δικαίωμα στον έλεγχο του σώματός τους, στη σεξουαλική ζωή και στην αναπαραγωγή. Η *αναγκαστική στείρωση*⁷ των γυναικών και των κοριτσιών με αναπηρία –ιδίαιτερα εκείνων με νοητικές αναπηρίες– εφαρμόζεται ως ευγονική πρακτική ελέγχου του πληθυσμού, διαχείρισης της σεξουαλικότητας και της έμμηνου ρύσης των γυναικών με αναπηρία, αποφυγής της εγκυμοσύνης και συχνά τελείται με τη σύμφωνη γνώμη της οικογένειας/των κηδεμόνων τους (Human Rights Watch, 2011). Στην αναγκαστική στείρωση, όπως και στην αναγκαστική άμβλωση, βλέπουμε το απότοκο της στερεοτυπικής θεώρησης των γυναικών με αναπηρία ως ανίκανων να έχουν μια «φυσιολογική» σεξουαλική ή/και οικογενειακή ζωή, και ακατάλληλων να αποφασίσουν οι ίδιες για τον εαυτό τους. Αποσιωπώμενο παλαιότερα, το πρόβλημα των αναγκαστικών στείρωσεων έχει πλέον έρθει στο φως. Σε ψήφισμά του το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2018) επισημαίνει τον αυξημένο κίνδυνο των γυναικών με αναπηρία να υποστούν αναγκαστική στείρωση ή άμβλωση και καλεί τα κράτη μέλη να λάβουν όλα τα απαραίτητα μέτρα για την καταπολέμηση της αναγκαστικής στείρωσης.

Στην Ελλάδα οι δείκτες για την αποτύπωση της βίας κατά των γυναικών δεν περιλαμβάνουν την παράμετρο της αναπηρίας, γεγονός που δεν επιτρέπει μια ασφαλή εικόνα για τις διαστάσεις του φαινομένου. Η ετήσια έκθεση 2020 που εκπονήθηκε από το Παρατηρητήριο Θεμάτων Αναπηρίας αναφέρεται σε μελέτη που διεξήχθη από το Ελληνικό Μεσογειακό Πανεπιστήμιο σχετικά με την κακοποίηση των γυναικών στην Κρήτη, σύμφωνα με τα ευρήματα της οποίας το 81,7% των γυναικών με αναπηρία που συμμετείχαν είχε υποστεί κάποια μορφή βίας, συνήθως ασκούμενης από άτομα του οικογενειακού περιβάλλοντος των θυμάτων, δεν μπορεί όμως να χαρακτηριστεί αντιπροσωπευτική της εικόνας της βίας κατά των γυναικών με αναπηρία στο σύνολο του πληθυσμού.

Η ύπαρξη της αναπηρίας συγκαταλέγεται στα δεδομένα που καταγράφονται για τις ωφελούμενες των Συμβουλευτικών Κέντρων και των Ξενώνων Φιλοξενίας, που συνθέτουν (μαζί με τη Γραμμή Βοήθειας SOS) το Δίκτυο Δομών υποστήριξης γυναικών θυμάτων βίας και πολλαπλών διακρίσεων. Σύμφωνα με την πλέον πρόσφατη Εθνική Έκθεση για την εφαρμογή της Διακήρυξης και της Πλατφόρμας Δράσης του Πεκίνου (ΓΓΔΟΠΠΦ, 2020), κατά την περίοδο 1.1.2012 - 22.5.2019, ο αριθμός των γυναικών με αναπηρία που υποστηρίχθηκαν από το Δίκτυο Δομών ήταν 172 σε σύνολο σχεδόν 25.000 εξυπηρετούμενων (0,68%), από τις οποίες 96 έχουν καταχωριστεί ως θύματα βίας και οι υπόλοιπες ως θύματα πολλαπλών διακρίσεων. Επίσης, περιορισμένος αριθμός προκύπτει από στοιχεία που αντλήθηκαν από τη βάση δεδομένων της ΕΕΤΑΑ (CMT Prooptiki, 2019) για τα έτη 2015-2018· 136 ωφελούμενες ήταν γυναίκες με αναπηρία (περίπου το 1% του συνόλου των ωφελουμένων). Γίνεται σαφές ότι το ποσοστό αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτικό του μεγέθους του φαινομένου στο σύνολο του πληθυσμού, αλλά αποτυπώνει μάλλον την αποσιώπηση της βίας κατά των γυναικών με αναπηρία ή/και μεθοδολογικούς περιορισμούς.

7. Στο άρθρο 39 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, η αναγκαστική στείρωση ορίζεται ως «η πραγματοποίηση χειρουργικής επέμβασης η οποία έχει ως σκοπό ή αποτέλεσμα την παύση της ικανότητας των γυναικών να αναπαράγει κατά φυσικό τρόπο χωρίς την προηγούμενη και ρητή συγκατάθεση ή κατανόηση της διαδικασίας».

5. Θεσμικό πλαίσιο

Το Γενικό Σχόλιο Νο. 28 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ασικά και Πολιτικά Δικαιώματα για την «ισότητα των δικαιωμάτων ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες» κάνει εκτεταμένη αναφορά στη βία κατά των γυναικών, χωρίς όμως να αναφέρεται στον παράγοντα της αναπηρίας. Η αναπηρία αναγνωρίζεται ως παράγοντας πολλαπλής διάκρισης στο Γενικό Σχόλιο Νο. 16 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (2005), το οποίο επίσης χαρακτηρίζει την έμφυλη βία ως «μορφή διάκρισης που εμποδίζει τη δυνατότητα του ατόμου να απολαύσει δικαιώματα και ελευθερίες, συμπεριλαμβανομένων των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, σε ισότιμη βάση». Το φύλο και η αναπηρία περιλαμβάνονται στους κοινωνικούς καθοριστικούς παράγοντες για τη σεξουαλική και αναπαραγωγική υγεία και λαμβάνονται υπόψη στον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών που πρέπει να διακρίνουν τις σχετικές υπηρεσίες στο Γενικό Σχόλιο Νο. 22 του CDESCR (2016). Πιο πρόσφατο, το Γενικό Σχόλιο Νο. 36 του CCPR (HRC, 2019) υπογραμμίζει ότι η νομική προστασία του δικαιώματος στη ζωή πρέπει να ισχύει ισότιμα για όλα τα άτομα και να τους παρέχει αποτελεσματικές εγγυήσεις έναντι κάθε μορφής διάκρισης, συμπεριλαμβανομένων των μορφών πολλαπλής και διατομεακής διάκρισης. Στο ίδιο γενικό σχόλιο η γυναικοκτονία αναγνωρίζεται ως ακραία μορφή έμφυλης βίας.

Η Επιτροπή της Σύμβασης για την Εξάλειψη Όλων των Μορφών Διάκρισης κατά των Γυναικών θα αναγνωρίσει ότι «οι ανάπηρες γυναίκες υφίστανται διπλή διάκριση συνδεδεμένη με τις ιδιαίτερες συνθήκες διαβίωσής τους» και θα εκφράσει την ανησυχία της για την κατάστασή τους στην εξαιρετικά σύντομη Γενική Σύσταση Νο. 18 (CEDAW, 1991), ενώ οι ευρύτερες αναφορές στις γυναίκες με αναπηρία στις Γενικές Συστάσεις που αφορούν τις ηλικιωμένες γυναίκες (CEDAW, 2010) και την υγεία (CEDAW, 1999) δείχνουν να συνδέουν την ύπαρξη της αναπηρίας κατεξοχήν με τις θεματικές αυτές. Η βία κατά των γυναικών, από την άλλη πλευρά, αναπτύσσεται σε τρεις Γενικές Συστάσεις (Νο. 12, 1989· Νο. 19, Νο. 35, 2017) των οποίων το θέμα αποτελεί. Η οπτική της πολλαπλής διάκρισης διαφαίνεται στη Γενική Σύσταση Νο. 35, η οποία παραθέτει τη διαπίστωση προηγούμενων συστάσεων ότι οι διακρίσεις κατά των γυναικών είναι αξεδιάλυτα συνδεδεμένες με άλλους παράγοντες που επηρεάζουν τη ζωή τους. Ειδικότερες αναφορές στις γυναίκες με αναπηρία γίνονται σε σχέση με τη δικαιοπρακτική τους ικανότητα, με μορφές βίας που παραβιάζουν την αρχή της συναίνεσης μετά από ενημέρωση, με την ανάγκη για άρση των επικοινωνιακών εμποδίων και την ανάγκη προσβασιμότητας της ενημέρωσης και του διαλόγου με την κοινότητα.

Η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (UN, 1989) καλεί τα κράτη να σεβαστούν τα δικαιώματα κάθε παιδιού ανεξάρτητα από πιθανούς λόγους διάκρισης, στους οποίους συγκαταλέγονται το φύλο και η αναπηρία. Το Γενικό Σχόλιο Νο. 13 (CRC, 2011) θεωρεί τις διαστάσεις του φύλου και της ύπαρξης ευαλωτότητας (στην οποία περιλαμβάνεται και η αναπηρία) ως στοιχεία που πρέπει να ληφθούν υπόψη σε όλα τα μέτρα και τα στάδια των παρεμβάσεων για την αντιμετώπιση της βίας κατά των παιδιών. Επισημαίνει τις ιδιαίτερες μορφές βίας που μπορεί να υποστούν τα παιδιά με αναπηρία, στις οποίες περιλαμβάνει την εξαναγκαστική στέρωση που απευθύνεται κυρίως στα κορίτσια. Το φύλο, η αναπηρία, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, το ανήκειν σε μειονοτικές ομάδες εξετάζονται και στο Γενικό Σχόλιο Νο. 20 (CRC, 2016) ως παράγοντες που διαφοροποιούν τις εμπειρίες των εφήβων, διαφοροποίηση που για τους τρεις

πρώτους μπορεί να εκδηλώνεται και στη βίωση βίας, τείνουν όμως να παρουσιάζονται μεμονωμένα μάλλον παρά συνδυαστικά.

Η *Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία* (ΟΗΕ, 2006) περιλαμβάνει την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στις γενικές της αρχές (άρθρο 3), και με το άρθρο 6 –άρθρο διαθεματικού χαρακτήρα, άρρηκτα συνδεδεμένο με τα υπόλοιπα άρθρα που αναφέρονται σε συγκεκριμένα πεδία– αναγνωρίζει ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια με αναπηρία υπόκεινται σε πολλαπλές διακρίσεις και δεσμεύει τα συμβαλλόμενα κράτη στη λήψη όλων των κατάλληλων μέτρων που θα τους «διασφαλίζουν την πλήρη και ίση απόλαυση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών». Το θέμα της βίας εξετάζεται κατεξοχήν στο άρθρο 16, που προσεγγίζει τις υποχρεώσεις των κρατών σχετικά με το θέμα βάσει τεσσάρων πυλώνων (προστασία των ατόμων, αποτροπή της βίας, αποκατάσταση των θυμάτων, εντοπισμό και διαχείριση των κακοποιητικών πράξεων), ενώ κάνει λόγο για «πτυχές της που βασιζονται στο φύλο» συνάδοντας με τη διαπίστωση του προοιμίου πως «οι γυναίκες και τα κορίτσια με αναπηρίες διατρέχουν συχνά τον μεγαλύτερο κίνδυνο, τόσο μέσα όσο και έξω από την κατοικία, λόγω βίας, τραυματισμού ή κακοποίησης, παραμέλησης ή αμελούς μεταχείρισης, κακομεταχείρισης ή εκμετάλλευσης». Τα άρθρα 23 και 25, τα οποία αναφέρονται στη διατήρηση της γονιμότητας των ΑμεΑ και την πρόσβασή τους στη σεξουαλική κι αναπαραγωγική υγεία αντίστοιχα, μπορούν να λειτουργήσουν ως έμμεσες αναφορές σε συγκεκριμένες μορφές έμφυλης βίας. Το *Γενικό Σχόλιο Νο. 3* (CRPD, 2016) παρέχει μία εμβριθή ανάλυση του πεδίου των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών με αναπηρία. Οι ενότητες που αφιερώνονται στη συνδυαστική θεώρηση του άρθρου 6 με τα άρθρα 16 και 23 προσφέρουν μια αναλυτική παρουσίαση του φαινομένου της έμφυλης βίας κατά των γυναικών με αναπηρία, των μορφών με τις οποίες εκδηλώνεται και των παραμέτρων που επιδρούν σε αυτό.

Η *Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας* (COE, 2011) αναφέρεται στην αναπηρία στο πλαίσιο της εφαρμογής της αρχής της μη διάκρισης (άρθρο 4), ενώ στο άρθρο 18 επισημαίνει ότι τα κράτη υποχρεούνται να διασφαλίσουν ότι τα μέτρα που θα ληφθούν για την προστασία και την υποστήριξη των θυμάτων θα ανταποκρίνονται στις ειδικότερες ανάγκες των ευάλωτων ατόμων. Η σύσταση να ληφθεί υπόψη το ενδεχόμενο και τα αποτελέσματα της πολλαπλής διάκρισης παρουσιάζεται μεταξύ των γενικών αρχών της Συνθήκης στο Ερωτηματολόγιο που έχει εγκριθεί από την Ομάδα των Εμπειρογνομόνων (GREVIO), στο οποίο η αναπηρία αναφέρεται ως παράδειγμα μεταβλητής που μπορεί να λαμβάνεται υπόψη κατά τη συλλογή των στατιστικών στοιχείων.

Τον Μάρτιο του 2022, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υιοθέτησε για πρώτη φορά *πρόταση οδηγίας για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας* (EC, 2022). Στην πρόταση αυτή, η αναπηρία αναγνωρίζεται ανάμεσα στους παράγοντες πολλαπλής διάκρισης που θέτουν τις γυναίκες σε αυξημένο κίνδυνο να βιώσουν έμφυλη βία, και υπογραμμίζεται η αναγκαιότητα να διασφαλιστεί ότι τα μέτρα προστασίας και υποστήριξης αλλά και πρόληψης ανταποκρίνονται στις ιδιαίτερες ανάγκες των γυναικών με αναπηρία. Μάλιστα, επίσης, οφείλει να λαμβάνεται και για τα άτομα με αναπηρία που εξαρτώνται από γυναίκες θύματα βίας. Στα συνοδευτικά έγγραφα της πρότασης περιλαμβάνεται ενημερωτικό σε μορφή κειμένου εύκολου προς ανάγνωση (easy to read), απευθυνόμενου σε άτομα με νοητική αναπηρία.

Το ελληνικό κράτος έχει κυρώσει όλες τις προαναφερθείσες συμβάσεις. Σε εθνικό επίπεδο το νομοθετικό πλαίσιο αναφορικά με την έμφυλη βία περιλαμβάνει τους εξής νόμους:

- Ν. 3500/2006. Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και άλλες διατάξεις, στον οποίο οι παράγοντες του φύλου ή της αναπηρίας δεν λαμβάνονται υπόψη.⁸
- Ν. 4531/2018: 1) Κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας και προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας, με τον οποίο κυρώνεται η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης.
- Ν. 4604/2019 για την «Πρόωθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων, πρόληψη και καταπολέμηση της έμφυλης βίας», ο οποίος διευκρινίζει τους ρόλους της ΓΓΔΟΠΙΦ και των θεσμικών οργάνων (ΔΕΠΙΣ, ΠΕΠΙΣ, ΕΣΙΦ) σε σχέση με το θέμα της έμφυλης βίας, συμπεριλαμβάνει την πρόληψη της έμφυλης βίας στα κριτήρια για τη χορήγηση του «Σήματος Ισότητας» και περιγράφει τη σύνθεση και λειτουργία του Δικτύου Δομών για την πρόληψη και αντιμετώπιση της βίας και των πολλαπλών διακρίσεων κατά των γυναικών.

5.1 Εθνικά Σχέδια Δράσης για την αναπηρία και την ισότητα των φύλων

«Οδικό χάρτη» για τον σχεδιασμό και εφαρμογή δράσεων που υλοποιούν τις εθνικές πολιτικές συνιστούν τα εθνικά σχέδια δράσης. Το *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων (ΕΣΔΙΦ) 2016-2020* αναδεικνύει το θέμα των πολλαπλών διακρίσεων και ορίζει την «κοινωνική ένταξη και ισότιμη μεταχείριση των γυναικών που υφίστανται πολλαπλές διακρίσεις» ως τον πρώτο Άξονα Προτεραιότητας. Η ύπαρξη αναπηρίας/χρόνιας πάθησης συμπεριλαμβάνεται στις αιτίες διάκρισης, ωστόσο αυτό δεν αποτυπώνεται στις προτεινόμενες δράσεις. Η «έμφυλη βία» αποτελεί τον δεύτερο Άξονα Προτεραιότητας. Πρόκειται για έναν άξονα στον οποίο οι γυναίκες με αναπηρία γίνονται ορατές καθώς τόσο ο Στόχος 2 «Ολιστική και πολυ-τομεακή υποστήριξη των γυναικών θυμάτων βίας ή/και πολλαπλών διακρίσεων (π.χ. μετανάστριες, πρόσφυγες, Ρομά κ.λπ.)» και ο Στόχος 3 «Ευαισθητοποίηση του ευρύτερου πληθυσμού, επιμόρφωση επαγγελματιών και ανάπτυξη δικτύωσης» περιλαμβάνουν την υποενοότητα «Βία κατά των γυναικών με αναπηρία» στις οποίες προτείνεται ένα πλέγμα πολυεπίπεδων δράσεων που απευθύνονται στις γυναίκες με αναπηρία, στους/στις επαγγελματίες και στο ευρύτερο κοινό. Στην υποενοότητα «Σεξουαλική παρενόχληση κατά των γυναικών» του τρίτου στόχου, επίσης, γίνεται αναφορά στα ιδρύματα ψυχικής υγείας, ενώ στον Στόχο 4 «Παρακολούθηση του φαινομένου της βίας κατά των γυναικών και αξιολόγηση του Δικτύου» προτείνεται η εκπόνηση ερευνών για να καταγραφούν στοιχεία σχετικά με τη βία κατά των γυναικών και κοριτσιών με αναπηρία (Δράση 7). Οι δράσεις αυτές έχουν γενικό χαρακτήρα, δεν αποτυπώνουν την ανομοιογένεια των γυναικών με αναπηρία και τη συνθετότητα του φαινομένου της έμφυλης βίας σε βάρος τους, δεν συνδέονται με συγκεκριμένους δείκτες αξιολόγησης – αυτό ωστόσο ισχύει για το σύνολο των προτεινόμενων δράσεων. Σημεία που χρήζουν περαιτέρω επεξεργασίας ωστόσο συνιστούν: η απουσία προβλέψεων για τις γυναίκες που βιώνουν έμμεση διάκριση λόγω αναπηρίας (π.χ. μητέρες τέκνων με αναπηρία), η αγνόηση της αναγκαστικής στέρωσης και της αναγκαστικής άμβλωσης ως μορφών έμφυλης βίας στους προαναφερθέντες στόχους, αλλά και στον Στόχο 1 «Εφαρμογή και αναθεώρηση της νομοθεσίας», η έλλειψη σαφούς αναφοράς στο αναπηρικό κίνημα στους φορείς υλοποίησης των σχετικών δράσεων.

8. Ο Ν. 3500/2006 τροποποιήθηκε σύμφωνα με τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης μετά την κύρωση αυτής.

Τον Δεκέμβριο του 2020 εκπονήθηκε το *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (ΕΣΔ)* υπό τον συντονισμό του υπουργού Επικρατείας, στη διαμόρφωση του οποίου συμμετείχε η ΓΓΔΟΠΠΦ. Ο ένατος στόχος του ΕΣΔ αναφέρεται στις γυναίκες με αναπηρία και περιλαμβάνει δράσεις που σχετίζονται με την οριζόντια ενσωμάτωση της διάστασης της αναπηρίας σε όλες τις πολιτικές και τα προγράμματα για την ισότητα των φύλων και με την πρόληψη και την καταπολέμηση της έμφυλης βίας κατά των γυναικών και των κοριτσιών με αναπηρία, συμπεριλαμβανομένων των αναγκαστικών αμβλώσεων και της στέρωσης. Ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης η «προβολή» των γυναικών με αναπηρία που υφίστανται πρόσθετους λόγους διακρίσεων (π.χ. γυναίκες πρόσφυγες, γυναίκες Ρομά). Η πλειονότητα αυτών των δράσεων περιλαμβάνεται στο ΕΣΔΙΦ 2021-2025.

Η κύρωση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, η κύρωση της Σύμβασης για τη Βία και την Παρενόχληση του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας αλλά και το *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (ΕΣΔ)* αποτυπώνονται στο *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων (ΕΣΔΙΦ) 2021-2025*. Η πρόληψη και καταπολέμηση της έμφυλης και ενδοοικογενειακής βίας συνιστά τον πρώτο Άξονα του ΕΣΔΙΦ, αναλυόμενη στον μεγαλύτερο αριθμό δράσεων συγκριτικά με τους Άξονες 2 και 3, ενώ απαντάται και σε δράσεις του Άξονα Προτεραιότητας 4 και ειδικότερα στους στόχους 4.3 «Βελτίωση θέσης γυναικών που υφίστανται πολλαπλές διακρίσεις και άρση του κοινωνικού αποκλεισμού τους», 4.5 «Προώθηση της ισότητας των φύλων στην υγεία» και 4.8 «Ενίσχυση στατιστικών στοιχείων, ερευνών και πρόσβασης στη γνώση υπό την οπτική του φύλου». Πρόκειται για την κατεξοχήν θεματική που λαμβάνεται υπόψη στις προτάσεις των επιμέρους υπουργείων και συγκεκριμενοποιείται με ένα πλέγμα στόχων και δράσεων στο πνεύμα των τεσσάρων πυλώνων της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης (πρόληψη, προστασία, δίωξη και συντονισμένες πολιτικές). Η έμφυλη βία συνιστά το κύριο –σχεδόν αποκλειστικό– πεδίο αναφοράς για τις γυναίκες με αναπηρία. Το θέμα της βίας κατά των γυναικών με αναπηρία αποτελεί αντικείμενο των *Δράσεων 1.3.4 και 4.3.2. του ΕΣΔΙΦ*, ενώ λαμβάνεται υπόψη στις προτάσεις της *Δράσης 4.8.3.*

Η πλειονότητα των προτεινόμενων δράσεων κινείται στους άξονες της ενημέρωσης/επιμόρφωσης των γυναικών, εκπαίδευσης των επαγγελματιών και ενίσχυσης των παρεχόμενων υπηρεσιών, όπως και στο ΕΣΔΙΦ 2016-2020. Σημαντικές διαφοροποιήσεις ωστόσο συνιστούν η συμπερίληψη της πρόληψης και καταπολέμησης της εξαναγκαστικής αμβλώσεως και στέρωσης και η μέριμνα για τροποποίηση του σχετικού νομικού και κανονιστικού πλαισίου, λαμβανομένης υπόψη της παραμέτρου της ύπαρξης δικαστικής συμπαράστασης, η εισαγωγή της έννοιας της καθολικής προσβασιμότητας και η ενεργή εμπλοκή του αναπηρικού κινήματος – εξέλιξη που συνάδει με τα προβλεπόμενα στο ΕΣΔ. Η αναφορά στις αιτούσες άσυλο με αναπηρία, επίσης, συνιστώντας συνδυαστική θεώρηση τριών αιτιών διάκρισης, εισάγει μία προσέγγιση αξιοποιήσιμη και στο πεδίο της έμφυλης βίας. Εξακολουθούν, ωστόσο, να μην προτείνονται εξειδικευμένοι και σαφείς δείκτες αξιολόγησης για τις επιμέρους δράσεις.

6. Προτάσεις

Θεμέλιο της αποτελεσματικής διαχείρισης της βίας κατά των γυναικών με αναπηρία αποτελεί η *οπική* υπό την οποία εξετάζεται το ζήτημα. Όπως συστήνεται σε σχετική εισήγηση του ΟΗΕ (2012), «τα κράτη πρέπει να διασφαλίσουν μία προοπτική ενδυνάμωσης σε αντίθεση με εκείνη της ευαλωτότητας και να εφαρμόσουν το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας αντί ενός ιατρικού ή φιλανθρωπικού μοντέλου».⁹

Απότοκος της οπικής αυτής είναι η συνειδητοποίηση ότι:

α) η βία κατά των γυναικών με αναπηρία δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα από το σύνολο των διακρίσεων που αυτές βιώνουν· η αντιμετώπισή της μπορεί να λάβει χώρα στο πλαίσιο μιας ολιστικής αντιμετώπισης που εκτείνεται σε πολλαπλά πεδία (π.χ. εργασία, εκπαίδευση κ.ο.κ.) και

β) είναι απαραίτητη η ενεργή ουσιαστική συμμετοχή των γυναικών με αναπηρία σε όλο το φάσμα και σε όλες τις φάσεις των σχετικών δράσεων.

Ο αποτελεσματικός σχεδιασμός, λοιπόν, κοινωνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση του φαινομένου οφείλει να βασίζεται σε μία διττή προσέγγιση κατά την οποία *η διάσταση της αναπηρίας θα διαχέεται οριζόντια στον σχεδιασμό και την εφαρμογή των δράσεων για την καταπολέμηση της έμφυλης βίας, ενώ παράλληλα θα αναπτύσσονται προγράμματα στοχευμένα στις ιδιαίτερες συνθήκες που βιώνουν οι γυναίκες με αναπηρία, ώστε να άρουν τους επιπρόσθετους παράγοντες ευαλωτότητας.*

Η διαμόρφωση ενός *θεσμικού πλαισίου* που προάγει γενικότερα τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία και των γυναικών είναι ασφαλώς υποστηρικτική, ενώ τα επιμέρους Εθνικά Σχέδια Δράσης μπορούν να διαλέγονται μεταξύ τους. Πέραν αυτού όμως είναι απαραίτητη η συμπλήρωση/τροποποίηση της σχετικής με την έμφυλη βία νομοθεσίας, προκειμένου να ανταποκρίνεται σε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της βίας κατά των γυναικών με αναπηρία (π.χ. διαβίωση σε ιδρύματα, δικαστική συμπαράσταση).

Η αποτελεσματικότητα του σχεδιασμού και της αξιολόγησης των όποιων πολιτικών/πρακτικών προϋποθέτει την *ερευνητική τεκμηρίωση* της βίας κατά των γυναικών. Η αναπηρία (είδος και βαθμός αυτής), η σχέση με τον δράστη, κοινωνικοοικονομικά στοιχεία αποτελούν εκ των ουκ άνευ μεταβλητές για τη διερεύνηση της έμφυλης βίας κατά των γυναικών με αναπηρία – μίας διερεύνησης που πέραν της αποτύπωσης του φαινομένου θα μπορεί να συμβάλει στην κατανόησή του. Οι προαναφερθείσες μεταβλητές, που περιλαμβάνονται συχνά στα στατιστικά στοιχεία που συγκεντρώνουν οι υποστηρικτικές υπηρεσίες, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στο σύνολο των πηγών άντλησης στοιχείων για την έμφυλη βία (π.χ. αστυνομικά και δικαστικά αρχεία).¹⁰ Σκόπιμη είναι επίσης η διεξαγωγή ευρύτερων ερευνών σχετικά με τη βία κατά των γυναικών με αναπηρία.¹¹

Καθώς οι στερεοτυπικές αντιλήψεις συνιστούν σημαντικό παράγοντα κινδύνου για τη βία κατά των γυναικών με αναπηρία, είναι κατανοητή η σημασία της αμφισβήτησής τους στο πλαίσιο της πρόληψης αυτής, και ιδιαίτερα για μορφές βίας όπως η σεξουαλική βία, η αναγκαστική στέρωση και άμβλωση. *Εκστρατείες ενημέρωσης/ευαισθητοποίησης* του γενικού πληθυσμού, *ενημερωτικές*

9. A/67/27, p. 22.

10. Βλ. υποσημείωση 6.

11. Σύμφωνα με τις υποβληθείσες στο GREVIO εθνικές αναφορές, παρόμοιες μελέτες έχουν διεξαχθεί στην Αλβανία, στην Αυστρία, στη Γερμανία, στην Ιταλία και στην Πολωνία.

δράσεις σε σχολεία, αλλά και *εξειδικευμένες δράσεις εκπαίδευσης* τόσο των ίδιων των γυναικών και των οικογενειών τους, όσο και επαγγελματιών εντάσσονται σε αυτό το πλαίσιο.

Η *σεξουαλική αγωγή*, η *ενημέρωση* για τα δικαιώματά τους και για τις υπηρεσίες τις οποίες μπορούν να αξιοποιήσουν, η *ενδυνάμωση* των γυναικών και κοριτσιών με αναπηρία έχουν ρόλο κλειδί στην πρόληψη της έμφυλης βίας. Οι Ballan and Burke Freyer (2012) υπογραμμίζουν τη δυνατότητα να εφαρμοστεί η εκπαίδευση στην αυτοάμυνα και στις γυναίκες με αναπηρία όχι μόνο ως μέσο διδασκαλίας τεχνικών αυτοπροστασίας, αλλά και προαγωγής του αισθήματος αυταξίας και της διαμόρφωσης θετικής αυτοεικόνας.

Η άγνοια της παραμέτρου της αναπηρίας ή η αποκλειστική προσκόλληση σε αυτή κατά τη διαχείριση περιπτώσεων έμφυλης βίας κατά γυναικών με αναπηρία αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος: της έλλειψης εξοικείωσης. Η εκπόνηση εκπαιδευτικών/επιμορφωτικών προγραμμάτων είναι απαραίτητη ώστε οι επαγγελματίες, σε ένα ευρύ φάσμα υπηρεσιών, να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις ανάγκες των γυναικών. Οι υπηρεσίες υγείας, οι κοινωνικές υπηρεσίες, η αστυνομία, η δικαιοσύνη συνιστούν τέτοιους τομείς.¹²

Η *εκπαίδευση των επαγγελματιών* και η *εφαρμογή εύλογων προσαρμογών*, στο περιβάλλον ή/και στις διαδικασίες, συνιστούν τους δύο άξονες προκειμένου οι υποστηρικτικές υπηρεσίες για τα θύματα της έμφυλης βίας να μπορούν να αξιοποιηθούν και για τις γυναίκες με αναπηρία, χωρίς να απαιτείται η δημιουργία ξεχωριστών δομών. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, η τηλεφωνική γραμμή υποστήριξης θυμάτων έμφυλης βίας είναι προσβάσιμη στις γυναίκες με αναπηρία και οι σύμβουλοι έχουν εξειδικευτεί στη συμβουλευτική γυναικών με αναπηρία, ενώ πλήρως προσβάσιμες είναι και ανάλογες γραμμές στην Αυστρία και την Ισπανία. Στην Πολωνία τα κέντρα υποστήριξης έχουν τη δυνατότητα συνεργασίας με διερμηνέα νοηματικής γλώσσας, ενώ στην Ισλανδία οι υπεύθυνοι προστασίας δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία παρευρίσκονται στην ανακριτική διαδικασία για να τη διευκολύνουν. Στην Ισπανία η εφαρμογή «Libres», η οποία παρέχει ενημέρωση για θέματα έμφυλης βίας, αναβαθμίστηκε ώστε το περιεχόμενό της να γίνει πιο προσιτό στα άτομα με αναπηρία. Στη Σουηδία το 60% των ξενώνων εξυπηρετεί άτομα με αναπηρία.

Η αρχή της *προσβασιμότητας* διέπει το σύνολο των προτεινόμενων δράσεων, τόσο σε επίπεδο πρόληψης όσο και σε επίπεδο υποστήριξης. Όπως ορίζει το άρθρο 9 της CRPD, η προσβασιμότητα αφορά το φυσικό περιβάλλον, τις κτιριακές εγκαταστάσεις, τα μέσα μεταφοράς, την πληροφορία και τις επικοινωνίες. Σύμφωνα με τους κανονισμούς που διέπουν τις χρηματοδοτούμενες από τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά Επενδυτικά Ταμεία (ΕΔΕΤ) δράσεις, η παρακολούθηση του άρθρου 9 συνιστά κριτήριο συμμόρφωσης με τη γενική αιρεσιμότητα 3 «Αναπηρία», γεγονός που σημαίνει ότι τα συγχρηματοδοτούμενα έργα οφείλουν να είναι προσβάσιμα στα άτομα με αναπηρία. Στην Ελλάδα –κι αυτό ισχύει και για την περίπτωση των γυναικών με αναπηρία που υπέστησαν έμφυλη βία– ο έλεγχος της προσβασιμότητας εστιάζει κυρίως στις κτιριακές εγκαταστάσεις και δεν δίνει ανάλογη έμφαση στις διαδικασίες, στο πληροφοριακό υλικό ή στην ηλεκτρονική προσβασιμότητα. Ενδεικτικά, στην επίσημη έκθεση 2020 του Παρατηρητηρίου Θεμάτων Αναπηρίας

12. Σύμφωνα με τις υποβληθείσες στο GREVIO εθνικές εκθέσεις, η εκπαίδευση των επαγγελματιών, διαφόρων ειδικοτήτων, αποτελεί ένα πεδίο στο οποίο έχουν δραστηριοποιηθεί πολλά κράτη (π.χ. Ισλανδία, Αυστρία, Εσθονία, Βοσνία, Γεωργία κ.ά.). Στην Ελλάδα το Ινστιτούτο Επιμόρφωσης του Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, στο πλαίσιο της επιμόρφωσης των δημόσιων υπαλλήλων, παρέχει προγράμματα εκπαίδευσης με αντικείμενο την έμφυλη βία.

επισημαίνεται ότι οι καμπάνιες για την πρόληψη της ενδοοικογενειακής βίας που διεξήχθησαν μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και τηλεοπτικών σποτ («Μένουμε σπίτι, δε μένουμε σιωπηλές») δεν ήταν πλήρως προσβάσιμες στις γυναίκες με αναπηρία, αναφέροντας χαρακτηριστικά την έλλειψη ταυτόχρονης διερμηνείας στη νοηματική και την απόδοση του μηνύματος υπό τη μορφή κειμένου εύκολου για ανάγνωση.

Η συνδυαστική θεώρηση του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με αναπηρία, το οποίο αφιερώνει τον ένατο στόχο στις γυναίκες με αναπηρία, κάνοντας λόγο για «ενσωμάτωση της διάστασης της αναπηρίας σε όλες τις πολιτικές και τα προγράμματα για την ισότητα των φύλων» και του Ν. 4604/2019, που με το άρθρο 3 εντάσσει τη διάσταση του φύλου σε όλους τους τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου, δίνει το πλαίσιο για μια διττή –τουλάχιστον– προσέγγιση που θα λαμβάνει υπόψη τόσο το φύλο όσο και την αναπηρία. Η εφαρμογή της οπτικής αυτής στη μελέτη κι η εφαρμογή της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης θα επιτρέψει την αξιοποίησή της ως έναν ολοκληρωμένο «οδικό χάρτη» και για το θέμα της έμφυλης βίας.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Association “Initiatives and Social Studies” (IES) (1998). *Guide on Violence and Disabled Women*.
- Ballan, M.S. and Burke-Freyer, M. (2012). “Self-Defense Among Women with Disabilities: An Unexplored Domain in Domestic Violence Cases”, *Violence Against Women*, 18 (9), pp. 1083-1107.
- Beleza, M.L. (2003). *Discrimination against Women with Disabilities*, Germany: Council of Europe Publishing.
- Breiding, M.J. & Armour, S.D. (2015). “The association between disability and intimate partner violence in the United States”, *Annals of Epidemiology*, 25, pp. 455-457.
- Brownridge, D.A. (2006). “Partner Violence Against Women With Disabilities”, *Violence Against Women*, 12 (9), pp. 805-822.
- Combrinck, H. (2017). “Promises of protection? Article 16 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities and gender-based violence in South Africa”, *International Journal of Law and Psychiatry*, 53, pp. 59-68.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights (2016). *General Comment No. 22 on the right to sexual and reproductive health (art. 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights (2005). *General Comment No. 16 - The equal right of men and women to the enjoyment of all economic, social and cultural rights (art. 3 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*.
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women (2017). *General Recommendation No. 35 on gender based violence against women, updating general recommendation No. 19*.
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women (2010). *General Recommendation No. 27 on older women and protection of their human rights*.

- Committee on the Elimination of Discrimination against Women (1999). *General Recommendation No. 24: Article 12 of the Convention (women and health)*.
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women (1992). *General Recommendation No. 19: Violence against women*.
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women (1991). *General Recommendation No. 18: Disabled women*.
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women (1989). *General Recommendation No. 12: Violence against women*.
- Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2016). *General Comment on No. 3 on women and girls with disabilities*.
- Committee on the Rights of the Child (2016). *General Comment No. 20 on the implementation of the rights of the child during adolescence*.
- Committee on the Rights of the Child (2011). *General Comment No 13: The right of the child to freedom from all forms of violence*.
- Council of Europe (2018). *Gender Equality Strategy 2018-2023*.
- Council of Europe (2011). *Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence*.
- European Commission (2022). *Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on combating violence against women - COM(2022) 105 final*.
- European Disability Expertise (2020). *Statistics on Persons with Disabilities (2018)*.
- European Parliament (2018). *The Situation of Women with Disabilities - P8_TA(2018)0484*.
- European Parliament (2013). *Report on Women with Disabilities (2013/2065(INI))*.
- European Parliament (2003). *Report on the Situation of Minority Women in the European Union (2003/2109(INI))*
- European Parliament and Council of European Union (2013). *Regulation (EU) No. 1303/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on laying down common provisions on the European Regional Development Fund, the European Social Fund, the Cohesion Fund, the European Agricultural Fund for Rural Development and the European Maritime and Fisheries Fund and laying down general provisions on the European Regional Development Fund, the European Social Fund, the Cohesion Fund and the European Maritime and Fisheries Fund and repealing Council Regulation (EC) No. 1083/2006*.
- European Parliament and Council of European Union (2013). *Regulation (EU) No. 1304/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on the European Social Fund and repealing Council Regulation (EC) No. 1081/2006*.
- European Union Agency for Fundamental Rights (2014). *Violence against women: an EU-wide survey*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- General Secretariat for Demography and Family Policy and Gender Equality (2020). *Greece: Comprehensive national review report Beijing +25*.
- Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence (2016). *Questionnaire on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention)*.

- Human Rights Committee (2019). *General Comment No 36. Article 6: right to life.*
- Human Rights Committee (2000). *General Comment No 28. Article 3 (The equality of rights between men and women).*
- Human Rights Watch (2011). *Sterilization of Women and Girls with Disabilities. A Briefing Paper.*
- Mays, J.M. (2006). “Feminist disability theory: domestic violence against women with a disability”, *Disability & Society*, 2, pp. 1147-1158.
- Nixon, J. (2009). “Domestic violence and women with disabilities: locating the issue on the periphery of social movements”, *Disability & Society*, 21, pp. 77-89.
- OHCHR (2012). *Thematic study on the issue of violence against women and girls with disability - A/HRC/20/5.*
- Plummer, S.B and Findley, P.A. (2012). “Women with disabilities’ experience with physical and sexual abuse: A review of the literature and implications for the field”, *Trauma, Violence & Abuse*, 13 (1), pp. 15-29.
- Shan, S., Tsitsou, L. and Woodin, S. (2016). “Hidden Voices: Disabled Women’s Experiences of Violence and Support Over the Life Course”, *Violence Against women*, 22 (10), pp. 1189-1210.
- Thira, R.K., Hague, J. and Mullender, A. (2011). “Losing out on both counts: disabled women and domestic violence”, *Disability & Society*, 26 (6), pp. 757-771.
- United Nations (2012). *Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences – A/67/227.*
- United Nations (1989). *Convention on the Rights of the Child.*
- United Nations (1979). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women.*
- Womendez, C. and Schneiderman, K. (1991). “Escaping from abuse: Unique experiences for women with disabilities”, *Sexuality and Disability*, 9, pp. 273-280.
- World Health Organization and World Bank (2011). *World Report on Disability.*

Ελληνόγλωσση

- Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (2021). *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων 2021-2025.*
- Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (2017). *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων (2016-2020).*
- Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (2020). *1η επίσημη έκθεση για τη βία κατά των γυναικών.*
- Γραφείο Υπουργού Επικρατείας (2020). *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία.*
- CMT Prooptiki (2019). «Έκθεση αξιολόγησης» στο πλαίσιο του Έργου με τίτλο: «Μελέτη αξιολόγησης της λειτουργίας των δομών υποστήριξης γυναικών θυμάτων βίας στα ΠΕΠ και στο ΕΠ ΜΔΤ».
- N.4604/2019. Προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων, πρόληψη και καταπολέμηση της έμφυλης βίας - Ρυθμίσεις για την απονομή Ιθαγένειας - Διατάξεις σχετικές με τις εκλογές στην Τοπική Αυτοδιοίκηση - Λοιπές διατάξεις.
- N.4531/2018. Ι) Κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας και προσαρμογή

της ελληνικής νομοθεσίας, ΙΙ) Ενσωμάτωση της 2005/214/ΔΕΥ απόφασης-πλαίσιο, όπως τροποποιήθηκε με την απόφαση-πλαίσιο 2009/299/ΔΕΥ, σχετικά με την εφαρμογή της αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισης επί χρηματικών ποινών και ΙΙΙ) Άλλες διατάξεις αρμοδιότητας Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και λοιπές διατάξεις. Ν. 3500/2006. Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και άλλες διατάξεις. Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (2006). *Σύμβαση του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία και προαιρετικό πρωτόκολλο*, μτφ. Π. Νάσκου-Περράκη, Κ. Χαϊνογλου και Σ. Κατσούλης, άρθρο 1. Παρατηρητήριο Θεμάτων Αναπηρίας (2020). *Ετήσια έκθεση*. Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα: Μεταίχιμο.

